

Sienkiewicz, Witold / Lulewicz, Henryk

Rejestry podatkowe Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1637-1717

Przegląd Historyczny 72/1, 111-118

1981

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Rejestry podatkowe Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1637-1717

Trudno jest przecenić znaczenie rejestrów podatkowych dla różnego typu badań. Są one przede wszystkim ważnym źródłem uchwycenia struktury społeczno-majątkowej szlachty. Mogą służyć także jako podstawa do badania zaludnienia. Odnalezienie rejestrów poborowych dla Korony umożliwiło podjęcie przez A. Parczewskiego i A. Pawińskiego dość szeroko zakrojonych badań nad strukturą majątkową szlachty. Ukazało się wiele prac podejmujących problematykę własności ziemskiej. Wszystkie one, w mniejszym lub większym stopniu, uwzględniały rejestry poborowe oraz taryfy podymnego. W przypadku W. Ks. Litewskiego sytuacja przedstawia się odmiennie. Ze względu na brak odpowiednich źródeł, wszelkie próby przedstawienia struktury społeczno-majątkowej szlachty litewskiej w XVII w., a także jej liczebności, były bądź wyrwykowe, bądź dalekie od precyzyjności, a w niektórych przypadkach wręcz niemożliwe do zrealizowania. Z tego też względu nie podejmowano dotąd jakichś szerszych w tym kierunku badań. Dane sumaryczne dla całego W. Ks. Litewskiego — jak pisze H. Łowmiański — pochodzące z drugiej połowy XVII w. mają jedynie postać komputu dymów. Na brak odpowiednich źródeł do badania struktury własności ziemskiej z drugiej połowy XVII w. i początków XVIII w. uskarża się W. Mieleśzko. Największy kłopot — pisze on — polega na tym, że nie rozporządzamy niezbędnymi materiałami spisów ziemskich dla wschodniej Białorusi dotyczącymi drugiej połowy XVII w. — pierwszej połowy XVII w.¹ Z podobnymi lukami źródłowymi zetknął się Łowmiański w pracy poświęconej początkom społeczeństwa litewskiego².

Tymczasem w archiwaliach polskich znajdują się rejestry podymnego dla większości województw i powiatów W. Księstwa. Są to mianowicie: rejestr poborowy województwa witebskiego z 1637 r.; taryfy podymnego dla województwa wileńskiego z powiatami: oszmiańskim (dwie wersje), lidzkim, wilkomierskim, brasławskim; województwa trockiego z powiatami: grodzieńskim, kowieńskim, upickim (dwie wersje) oraz starostwa żmudzkiego i województwa mińskiego. Wszystkie wymienione taryfy pochodzą z 1690 r.³ Dysponujemy także taryfą podymnego powiatu słonimskiego z 1711 r. sporządzoną na podstawie abjuraty z 1690 r.⁴ Mamy

¹ W. Mieleśzko, *Formy i struktura feudalnej własności ziemskiej we wschodniej Białorusi w drugiej połowie XVII i w XVIII w.* RDGS t. XXIII, 1972, s. 36.

² H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* t. I—II, Wilno 1931—1932.

³ AGAD, Biblioteka Załuskich (cyt. dalej: BZa.), nr 205; Archiwum Tyzenhauzów (cyt. dalej: ATyz.) nr G-877a: Taryfa podatkowa powiatu oszmiańskiego; BPAN Kraków, rkps 6131: Taryfa podymnego województwa mińskiego; BPAN Kraków, rkps 6130: „Rejestr wybierania poboru na sejm roku pańskiego tysiąc sześćset trzydziestym siódmym uchwalonego”; AGAD, AR, dział II, teka 13 nr 1778.

⁴ BPAN Kraków, rkps 6130.

również podymne województwa brzesko-litewskiego i powiatu orszańskiego z 1717 r.⁵ Podymne orszańskie jest ekstraktem taryfy z 1690 r. z niewielkimi tylko uaktualnieniami. Wymienione źródła, wraz ze znaną abjuratą województwa nowogrodzkiego oraz wydaną abjuratą powiatu wólkowskiego z 1690 r., obejmują około 13 000 szlachty⁶. Nie będziemy w tym miejscu zajmować się analizą stopnia kompletności spisów podymnego. Sprawa ta wymaga szerszych badań, już zresztą zapoczątkowanych przez J. Morzego i H. Łowmiańskiego⁷.

Chronologicznie pierwszym z rozpatrywanych tutaj źródeł jest rejestr poborowy województwa witebskiego. Nosi on tytuł „Rejestr wybierania poboru na sejm roku pańskiego tysiąc sześćset trzydziestym siódmym uchwalonego”⁸. Jest to poszyt liczący 9 niepaginowanych kart. Wymienia on właścicieli poszczególnych dóbr, liczbę służb względnie dymów i ogrodników w poszczególnych majątkach oraz sumę poboru bez wyszczególniania jednostek, z których płacono podatek. Układ treści oraz charakter zapisek wskazują na duże podobieństwo z rejestrami poborowymi województwa wołyńskiego z lat 1570—1583 wydanymi przez A. Jabłonowskiego⁹. Mimo takich wskazówek jak dukt pisma, dopiski poborców świadczące o posługiwaniu się rejestrem przy wybieraniu poboru oraz oblaty sądu kapturowego województwa witebskiego z okresu bezkrólewia w 1648 r., umieszczone na końcu źródła, można mieć niemało zastrzeżeń co do jego wiarygodności. Pierwszą wątpliwość nasuwa tytuł sugerujący rok 1637 jako datę powstania źródła. Wprawdzie w roku tym miały miejsce dwa sejmy, lecz pierwszy z nich — zwyczajny rozszedł się bez konstytucji, natomiast na sejmie nadzwyczajnym nie uchwalono żadnych podatków¹⁰. Analiza tekstu budzi dalsze wątpliwości, mianowicie kilku z wymienionych podatników zmarło przed 1637 rokiem. Są to: wojewoda wileński i hetman wielki litewski Lew Sapieha, zmarły 7 lipca 1633 r.¹¹, kasztelan wileński Mikołaj Hlebowicz, który zmarł 18 listopada 1632 r.¹² i pisarz ziemski witebski Lew Hurko, którego testament spisany 20 listopada 1632 r. wniesiony został do ksiąg grodzkich witebskich 22 grudnia tegoż roku¹³. Można stąd wnosić, że główna część tekstu obejmująca wykaz jednostek podatkowych, powstała przed końcem 1632 r. Za termin, po którym powstał „Rejestr 1637 r.” należy przyjąć 1629 r., ponieważ występujący w źródle Paweł Wasilewski płacił pobór z królewszczyny „Miszczewicze z służb trzech”, które to „trzy służby nazwane Miszczewicze, Sciepanowicze i Horodek Mały nad rzeką Obolą i Usyją w województwie witebskim” zostały mu nadane 26 lutego 1629 r.¹⁴.

⁵ AGAD, AR dział XXIII, teka 6, plik 1: Taryfa dymów 1717 r. województwa brzesko-litewskiego; AR, dz. II, t. 17, nr 2364: Taryfa abjuratowa powiatu orszańskiego. Z innej kopii taryfy orszańskiej korzystał M. Downar-Zapolski. Nie zwrócił on jednak uwagi na to, że rejestr ten faktycznie odzwierciedlał stosunki własnościowe z 1690 r. Por. M. Downar-Zapolski, *Socjalna-ekonomiczna struktura lituosko-belaruskaj dzjarżawy u XVI—XVIII stolecjach*, „Gistoryczna — Archeologiczny Zbornik” nr 1, Minsk 1927, s. 17.

⁶ AGAD, AR dz. VI, sygn. II — 50: Rejestr podymnego województwa nowogrodzkiego z 1690 r.; S. Krakowski, *Wykaz podatku podymnego powiatu wólkowskiego z r. 1690*, Wilno 1938.

⁷ H. Łowmiański, *Studia t. I—II*, passim; J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII w.*, Poznań 1965, s. 17 n.

⁸ BPAN Kraków, rksp 6130.

⁹ *Źródła dziejowe t. XIX*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1889.

¹⁰ VL t. III, f. 912—122, s. 432—437.

¹¹ J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1885, s. 74.

¹² Tamże, s. 81.

¹³ *Istorko-juridyczeskije materiaty t. XXIV*, s. 225—234.

¹⁴ Tamże, t. XXII, s. 465.

Omawiany rejestr wymienia 245 właścicieli dóbr. Piaciłi oni pobór z 1286 1/6 dymu oraz z 140 1/4 ogrodnika. Tymczasem po wprowadzeniu w W. Ks. Litewskim nowego podatku zwanego podymnym uchwalonego na sejmie 1649/50 r., województwo witebskie były oceniane na 9360 dymów¹⁵, a według innych przekazów, liczba dymów sięgać mogła nawet około 11 tys.¹⁶. Zastawienie danych „Rejestru” 1637 r. z danymi zawartymi w rozliczeniach poborców witebskich ze

Porównanie danych poborów z lat 1593 i 1619 z danymi „Rejestru” z 1637 r.

Nazwa	Pobór 1593 r. ¹	Pobór 1619 r. ²	Rejestr 1637 r.
Służby osiadłe	74	4	—
Dymy	1 057	1 002 1/3	1 282 1/6
Ogrodnicy	73	51 1/2	140 1/4
Domy miejskie	1 134	—	—
Rzemieślnicy i przekupnie	252	—	—
Sumy płacone ryczałtem w zł polskich	85 gr 18 (Starostwa jezie- rzymskie i uświac- kie)	232 gr 9 (Witebsk i dobra władki połockie- go)	138 gr 6 (Witebsk, Suraz, Wieliz i ekonomia witebska)

¹ Kwit podskarbiego litewskiego dla poborcy witebskiego Jana Sawickiego za wybrany pobór uchwalony na sejmie 1593 r. [w:] *Istoriko-juridyczeskije materialy t. XXXI, s. 92—93.*

² Kwit podskarbiego litewskiego dla poborcy i pisarza ziemskiego witebskiego Lwa Hurki za wybrane pobory uchwalone na sejmie 1619 r. [w:] tamże t. XXI, s. 428—433.

skarbem z poborów uchwalonych na sejmach 1593 i 1619 r. wykazuje jednak dużą zbieżność.

Czym zatem tłumaczyć taką wielką różnicę w liczbie dymów między pierwszą połową XVII w. a okresem po 1650 r.? Nie jest możliwy siedmio- lub ośmiokrotny przyrost dymów w ciągu zaledwie kilkunastu lat. Tajemnica tkwić musi w praktyce skarbowej Rzeczypospolitej XVI i XVII w., która umożliwiała znaczne zanizanie ilości dymów w poszczególnych dobrach. Uniwersał poborowy z 1629 r. ustanawia, że pobór ma być wybierany „według kwitów 1578 roku.”¹⁷ „Rejestr” z 1637 r. nie odzwierciedla zatem rzeczywistego stanu posiadania szlachty witebskiej z lat trzydziestych XVIII w., gdyż nie uwzględnia przyrostu osadnictwa między początkiem ostatniej ćwierci XVI w. a drugą ćwiartą XVII w. Bardziej wiarygodne pod tym względem wydają się rejestry podymnego.

Rejestry województwa wileńskiego i trockiego oraz Żmudzi zachowały się w jednym kodeksie, zatytułowanym „Lustracja W. Ks. Litewskiego i Akta konfederacji tarnogrodzkiej 1715 r.”¹⁸ Spisy podymnego zajmują łącznie 79 kart kodeksu w 316 kolumnach. Poza wymienionym źródłem, dla powiatu oszmiańskiego istnieje obszerny ekstrakt z 1710 r. podymnego 1690 r. (zawiera ponad 1000 osób)¹⁹. Choć został on sporządzony w 1710 r., jako podstawę przyjmuje podymne 1690 r., uwzględniając właścicieli z tego spisu. Wedle bowiem postanowienia Trybunału Skarbowego Wileńskiego o podatku podymnego, uchwalonego na Walnej Radzie Warszawskiej w 1710 r., podatek mógł być płacony na podstawie taryf z 1690 r.²⁰

¹⁵ J. Morzy, op. cit., tabela 1.

¹⁶ AGAD, AR, dz. VI II — 50, s. 10.

¹⁷ VL t. III, f. 624, s. 299.

¹⁸ AGAD, BZaI., nr 205.

¹⁹ AGAD, ATyz., nr G-857a.

²⁰ Ist.-jur. mat. t. XX, s. 222.

Niekiedy podymne wymienia właściciela z 1690 r. i aktualnego z 1710 r. Przykładowo, w parafii kobylińskiej przy właścicielach majątności Zanozecz mamy określenie: „Wielmożna jejm[osć] pani Danielewiczowa ,podkomorzyna oszmiańska, a teraz [jego] m[osć] pan Sadowski [dymów] 5”²¹. Również z tego powodu w źródle występują jednocześnie dwaj wojewodowie troccy: Bogusław Uniechowski, wojewoda w latach 1689—1697 oraz Michał Kazimierz Kociel, wojewoda w latach 1703—1710. W omawianym ekstrakcie podymnego oszmiańskiego z 1710 r., liczbę dymów obniżono trzykrotnie (niekiedy czterokrotnie) w stosunku do podymnego z 1690 r. Innymi słowy, 1/3 bądź 1/4 dymu w ekstrakcie z 1710 r. odpowiada 1 dymowi z podymnego 1690 r. Tak na przykład, Bogusław Uniechowski, wojewoda trocki, posiadał — według ekstraktu z 1710 r. — w Dubrowlanach 60 dymów, natomiast abjurata 1690 r. wskazuje na 180 dymów²². Pełną jednostką podatkową w 1710 r. w powiecie oszmiańskim była 1/3, niekiedy 1/4 dymu ze spisu 1690 r. Jak widzimy, w taryfie 1710 r., podobnie jak w spisie powiatu słonimskiego z 1711 r., dym traktowano jako jednostkę podatkową. W skład tak rozumianego dymu mógł wchodzić jeden, jak i więcej domów. Podobne obserwacje w stosunku do podymnego 1690 r. poczynili — Łowmiański i Morzy²³. Zachodzi jednak pytanie, kiedy taryfy 1690 r. uwzględniały dymy szacunkowe, a kiedy rzeczywiste? Przy dokładniejszej konfrontacji abjurat dla poszczególnych majątności z sumariuszami dymów z 1690 r., nie zawsze wynika, że spisy te są jedynie zestawieniami dymów szacunkowych. Weźmy dla przykładu podymne województwa nowogródzkiego w okresie od 1667 do 1690 r. Ogólna liczba dymów na tym terenie — jak wynika z sumariuszy 1667 i 1690 r. — obniżyła się o 4567 (18,9%)²⁴. Jednak według abjurat jednostkowych dla dóbr radziwiłłowskich, które starowały w województwie około 60% wszystkich dymów, mamy do czynienia z wręcz odwrotnym procesem. Liczba dymów w księstwach słuckim i kopylskim wzrosła z 5477 w 1667 r. do 6915 w 1690 r.²⁵. Podobną tendencję obserwujemy we wszystkich dobrach Radziwiłłów nieświeskich. W położonej na Polesiu majątności Biała, liczba dymów między rokiem 1667 a 1690 wzrosła z 1015 do 1341²⁶. Jednocześnie jednak — jak wynika ze wspomnianych sumariuszy, ogólna liczba dymów w W. Ks. Litewskim w 1690 r. była znacznie niższa aniżeli w 1667 r.²⁷. Sprawa, jak widzimy, jest bardzo zawiła, wyjaśnienie jej wymagałoby szerszych badań porównawczych

Podymne powiatu słonimskiego z 1711 r. sporządzono w dość szczególny sposób i w osobliwych okolicznościach. Zostało ono uchwalone na zapłacenie stacjonowania na Litwie wojska rosyjskiego. Taryfa ta jest — jak sądzimy — jednym z wielu tego typu spisów, według których ściągano tzw. kontrybucje, czyli koszty utrzymania obcych wojsk. Podstawą repartycji podatkowych na Litwie w okresie wielkiej wojny północnej były spisy podymnego z 1690 r.²⁸. Celem sprawnego i syste-

²¹ Tamże.

²² AGAD, ATyz., nr C-23, s. 328.

²³ H. Łowmiański, *Popisy wojska W. Ks. Litewskiego jako źródło do dziejów załudnienia*, [w:] *Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 426; J. Morzy, op. cit., s. 18.

²⁴ I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad załudnieniem dawnej Polski*, KHKM t. VI, 1958, s. 60. Znamy także inną wersję abjuraty 1690 r. przechowywaną w AGAD, AR, dz. XXIII t. VI, plik 1.

²⁵ AGAD, AR dz. XXIII, t. 130.

²⁶ AGAD, AR dz. XXIII, t. 6, plik 1; AR dz. XXIII, t. 130.

²⁷ BCzart., rkps 2115, s. 1. Por. też AR dz. II, t. 12, nr 1578.

²⁸ BPAN Kraków, rkps 6130: *Rejestr podymnego powiatu słonimskiego*; VL t. VI, f. 350, s. 181; *Inst.-jur. mat. t. XX, s. 222*. Por. G. Hyczko, *Straty i zniszczenia wojenne we wsiach lubelskich oraz ich skutki w latach trzeciej wojny północnej (1700—1721)*, RDGS t. XXIX, 1968, s. 35 n.

matycznego ściągania podatków już Szwedzi utworzyli generalny komisariat wojny, którego zadaniem było ustalanie kontrybucji i powoływanie komisariatów w województwach i powiatach. W siedzibie komisariatów znajdowały się magazyny, do których zwożono prowianty. Podobne komisariaty organizowali Sasi i Rosjanie. U tych ostatnich — w odróżnieniu od Szwedów — komisarzami byli przedstawiciele miejscowej szlachty. W przypadku omawianej taryfy słonimskiej, takim komisarzem był Sasulicz, skarbnik powiatu słonimskiego²⁹. W taryfie tej za jednostkę podatkową uważano 1/30 dymu, z której płacono 3 złote. Jako podstawę przy obliczaniu dymów przyjęto podymne 1690 r. Podzielono więc dymy z 1690 r. przez 30, uzyskując w ten sposób zaktualizowaną jednostkę podatkową. Praktyka ta spowodowała, że w tak obszernych majątnościach, jak Zdzięcioł, naliczono zaledwie 10 dymów, w Jelnej — 3 dymy, w mieście Różanej — 5 dymów, a we włości — 12 dymów. Łączna liczba dymów w taryfie słonimskiej wynosi 135 1/2 1/6 1/30, co przy pomnożeniu przez 30, daje wynik zbliżony do liczby dymów tego powiatu z taryfy 1690 r. Praktyka dzielenia dymów na wiele części stała się w czasie trzeciej wojny północnej powszechna³⁰. Podział dymów na znacznie mniejsze jednostki był — jak pisze bazylianin J. Oleszewski — formą obrony szlachty przed ciągłymi kontrybucjami nakładanymi na ich majątności³¹. Zaprzysiężenie minimalnej liczby dymów miało wskazać obcym na niemożliwość ściągania dalszych podatków z W. Ks. Litewskiego. Praktyka taka — zdaniem jej realizatorów — miała zniechęcić obce państwa do wprowadzania wojsk na teren Litwy. Tak rozumiana obrona — pisze Oleszewski — fatalnie wpływa na stan skarbu państwowego. Umożliwiała wszelkiego rodzaju fałszerstwa i zupełną dowolność³². Ta wielka swoboda w zaprzysięganiu liczby dymów przez szlachtę, szczególnie widoczna jest przy sporządzaniu tzw. nowej abjuraty w 1712 r. W dobrach Radziwiłłów w Nowogródcyźnie zaprzysięgano nawet 1/9 000 część dymu, a według Oleszewskiego, były wówczas na Litwie przypadki abjurowania półmilionowej i milionowej części dymu³³.

Interesująca jest taryfa podymnego powiatu kowieńskiego z 1690 r., zachowana we wspomnianym powyżej kodeksie. Znaczna większość wymienionej tam szlachty jest zorganizowana w „rody”³⁴. Poza organizacją rodową figuruje 269 osób. Natomiast 683 wchodzi w skład 66 „rodów”. Spośród osób, które nie weszły do „rodów”, 182 występuje w „kołach” (birzańskim, dorsuniskim, puńskim, stoklińskim). „Koła” te są zapewne odpowiednikami „okręgów” występujących m.in. na Żmudzi, w województwie trockim, powiecie wilkomierskim. Nazwy „kól” kowieńskich w zupełności odpowiadają „kołom” wymienionym w popisie 1567 r.³⁵. „Koła” kowieńskie wchodzi w skład większej jednostki — traktu poniemońskiego. Pozostałe 87 osób powiatu kowieńskiego występuje w trzech traktach: poniemońskim, zapuszczańskim i zawilejskim. Według taryfy, w powiecie znajdowało się około 2 tys. dymów należących do szlachty. Osoby występujące w „nodach” nie posiadają więcej niż po 1 dymie. Jak wynika z porównania nazw „rodów” w taryfie 1690 r. z popisem 1567 r., wykazują one dużą trwałość. Możemy

²⁹ BPAN, Kraków, rkps 6130.

³⁰ AGAD, AR dz. XXIII t. 130; Ist.-jur. mat. t. XX, s. 248.

³¹ *Abrys domowej nieszczęśliwości — anno 1721 przez Jana Oleszewskiego* [spisany], wyd. F. Kluczycki, Kraków 1899, s. 102 m.

³² Tamże.

³³ AGAD, AR dz. XXIII, t. 130; J. Oleszewski, op. cit., s. 103.

³⁴ AGAD, BZał., nr 205, k. 44v—51v.

³⁵ „Russkaja Istoriceszkaja Biblioteka” t. XXXIII, kol. 741—747. Potwierdzeniem zamieszczonego traktowania „kól” i „okręgów” jest księga trockiego sądu podkomorskiego za 1603 r. Występuje tam „koło” mereckie, jak i „okreg” merecki. Zob. *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficeskoju Kommissesju* t. XXX, s. 124, 234.

stwierdzić utrzymanie się do końca XVII w. większości nazw rodowych z popisu 1567 r. Spośród 78 „rodów” wymienionych w 1567 r. odnajdujemy w 1690 r. 51 nazw. Powyższa organizacja powiatu kowieńskiego z taryfy 1690 r. zachowana została częściowo w spisie szlachty W. Ks. Litewskiego zgromadzonej w 1698 r. pod Ławnem i Puzewiczami. Szlachta występuje w „kołach” (dorsuniskim, puńskim i stokliskim) oraz w „trakcie” zapuszczańskim. Brak natomiast „rodów”, co może wynikać z faktu, że spis ten obejmuje zaledwie około 16% szlachty wymienionej w podymnym 1690 r.³⁶ Interesujące jest, że w spisie tym — podobnie jak w 1700 r. — część szlachty z „koła” stokliskiego w podymnym 1690 r. figuruje w „kole” puńskim. Nieco obszerniejszy rejestr szlachty zgromadzonej pod Olkienikami (zawiera blisko 50% szlachty wymienionej w podymnym 1690 r.) również traktuje tylko o „kołach” pomijając „rody”³⁷.

Obok występowania szlachty w „rodach” i „kołach”, w popisie 1567 r. szlachta powiatu wilkomierskiego zorganizowana jest w „pola”³⁸. W omawianych taryfach „pola” występują w powiecie upickim (łącznie 66) oraz brasławskim (7 pól), brak natomiast „pól” w powiecie wilkomierskim³⁹. Jest to jednak sytuacja przypadkowa. Jak wykazują bowiem innego typu źródła, w XVII w. w powiecie „wilkomierskim” „pola” nadal istniały. Spotykamy więc także „pola” jak: Kroszty, Wiżony, Łotowiany, Zośniki, Antonosze (Antonosz), Pelisze, Todowiany i in.⁴⁰ Kroszty dodatkowo określane są jako „okręg”, „trakt” lub „obręb”⁴¹.

Rozmiary „pól” w taryfie powiatu upickiego z 1690 r. są różne. Mamy „pola” wielkości jednostkowego gospodarstwa (jednodymowe) oraz znacznie obszerniejsze, jak np. Bortkłojnie (49 dymów). Już Łowmiański wskazywał na trwałość nazw niektórych „pól” upickich⁴². Występujące licznie w kronice Hermanna Wartberga *regiones* i *terrae* przetrwały do końca XVII w.⁴³ W taryfie dymów z 1690 r. występują „pola” Wojszwikie, Szwojnikki, Upita, Prejby, Linkowiec, Bortkłojnie, Niewiesniki, które u Wartberga figurują jako *regiones* lub *terrae*⁴⁴. Najprawdopodobniej początki „rodów” i „pól” były zbliżone. Przekonuje nas o tym nie tylko utożsamienie przez źródła „pól” z „okolicami”, ale także wspólna geneza późniejszych „pól” i „rodów”. Wartberg wśród szeregu *regiones*-pól wymienia *terrae Opitaleken*, co zapewne uważać należy za występujący w taryfie powiatu kowieńskiego z 1690 „ród Opitołoki”⁴⁵.

Nie cała jednak szlachta upicka występuje w „polach”. Część (około 250 osób, czyli przeszło 1/3) figuruje poza tą formą organizacyjną. Z reguły, choć nie zawsze, jest to zamożniejsza powiatowa szlachta.

W taryfie powiatu brasławskiego z 1690 r. większość szlachty (około 120

³⁶ *Acta Stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego* — — między Ławnem a Puzewiczami AD 1698 dnia 21 decembris w Wilnie roku 1699 dnia 10 martii.

³⁷ *Postanowienie generalne stanów W. Ks. Litewskiego* — — pod Olkienikami uchwalone RP 1700.

³⁸ „Russkaja Istoriceskaja Biblioteka” t. XXXIII, kol. 610—633.

³⁹ AGAD, BZał., nr 205, k. 54v—58, k. 26.

⁴⁰ BN, rkps IV 8517, IV 8519, IV 8524, IV 8535, IV 8542, IV 8606, IV 8783; AGAD, ATyz., nr B-35/125, k. 151.

⁴¹ BN rkps IV 8523, IV 8524, IV 8527, IV 8542, IV 8561. (Por. też Z. Wojtkowiak, „Pole” jako jednostka osadniczo-terytorialna na Litwie w XVI w. (Na przykładzie powiatu wilkomierskiego) [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku*, Poznań 1971, s. 157—173.

⁴² H. Łowmiański, *Studia* t. I, s. 108.

⁴³ *Chronicon Livoniae Hermanii de Wartberge*, „Scriptores Rerum Prussicarum” t. II, Leipzig 1863, s. 92, *passim*.

⁴⁴ Tamże; AGAD, BZał., nr 205, k. 54v—58; AR, dz. II t. 13, nr 1772.

⁴⁵ H. Wartberg, *op. cit.*, s. 99; AGAD, BZał., nr 205, k. 48v.

osób) występuje w parafiach. Pozostała natomiast szlachta (54 osoby) zorganizowana jest w „pola”: Arcimowicze, Dowbory, Doble, Stawrów, Ohostaw (Chwasty?), Ostaniewicze Sipowicze, Rudawy⁴⁶. Nazwy większości tych „pól” — jak wykazał Łowmiański — figurują także w taryfie powiatu brasławskiego z 1711 r., by w rok później pojawić się jako „okolicie”⁴⁷.

Taryfa księstwa żmudzkiego 1690 r. znajdująca się w wymienionym kodeksie, znana dotychczas była jedynie z rękopisu Biblioteki Ossolińskich we Lwowie⁴⁸. Prównując odnalezioną taryfę z rękopisem Ossolińskich, omówionym przez W. Kętrzyńskiego, zauważamy w naszym rękopisie brak 5 (na 29) powiatów⁴⁹. W powiecie połongowskim uwzględniono tylko dymy szlacheckie, pozostawiając wolne miejsce na dymy poddańskie. Na około 4200 osób wymienionych w rękopisie Ossolińskich, brak jest w odnalezionej taryfie 605 majątków szlacheckich (na 2768), 342 osób posiadających dymy poddańskie (na 1411), 35 królewszczyzn (na 104). Podymne żmudzkie jest jedynym, w którym występuje wyraźny podział na dymy szlacheckie i poddańskie. Szlachta, która nie posiadała poddanych płaciła podatek z własnych dworów (dymów szlacheckich), których jest w taryfie 1918. Od takiego różnicowania dymów na Żmudzi są wyjątki. W powiatach Małe Dyrwiany i Potumszewski nie wyodrębniono dymów szlacheckich i poddańskich⁵⁰. Taryfa z Biblioteki Załuskich — podobnie jak lwowska — nie wykazuje istnienia w tym czasie „okolic”, „pól” czy „traktów” na Żmudzi. Jak wynika jednak z bardziej szczegółowych lustracji dymów szlacheckich i poddańskich w powiatach szawdowskim i wieszwiańskim, istniały wówczas „okolicie” na Żmudzi. Lustracja dymów powiatu szawdowskiego z 1715 r. została sporządzona na podstawie abjuraty 1690 r.⁵¹ Źródło wymienia 8 okolic, które składały się z 2 i więcej dymów szlacheckich, bądź poddańskich⁵². Na istnienie „okolic” w powiecie wieszwiańskim wskazują dwie kopie rejestru podymnego tego powiatu⁵³. Sporządzono je na podstawie podymnego 1690 r. Abjuraty te potwierdzają przypadkowość występowania (bądź nie występowania) „okolic”, „pól” itp. w tego rodzaju źródłach. Zależało to często od skrupulatności piszącego. Łącznie w obu wersjach podymnego powiatu wieszwiańskiego wymieniono 6 okolic. Faktycznie jednak było ich zapewne znacznie więcej. Analogicznie rzecz się ma z „polami” na Żmudzi, które nie występują w taryfach podymnego. Spotykamy je natomiast w innego typu źródłach z XVII w. Tak na przykład we włości (powiecie) wilkijskiej występuje w 1614 r. „pole” gojżewskie⁵⁴. Taryfa 1690 r. traktuje jedynie o majątności Gojżewce Małej, którą jako „okolicę” wymienia Z. Gloger⁵⁵. Podobnie jest z „połem” Surwiły w powiecie ejragskim⁵⁶.

⁴⁶ BZał., nr 205, k. 26.

⁴⁷ H. Łowmiański, *Studia* t. I, s. 104.

⁴⁸ W. Kętrzyński, *Taryfa Księstwa Żmudzkiego, wyrażająca dymy szlacheckie, poddańskie i królewskie w powiatach wszystkich (1690—1697)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” t. II, Wilno 1908, s. 65—68.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ AGAD, BZał., nr 205, k. 59—79.

⁵¹ AGAD, Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów (cyt. dalej: APiś.) nr XVII D. a., nr 4 (akta nie są paginowane według stron lub kart lecz według sztuk).

⁵² Tamże.

⁵³ AGAD, APiś., nr LVI C, nr 38—39.

⁵⁴ AGAD, Archiwum Zabielków (cyt. dalej: AZab.) nr 14, s. 1.

⁵⁵ Z. Gloger, *Szlachta okoliczna na Żmudzi*, „Biblioteka Warszawska” 1877 t. IV, s. 289.

⁵⁶ AGAD, AZał., nr 4, s. 4. W rejestrach z ksiąg sądu grodzkiego rosieńskiego, „pola” występują bardzo często. W księdze za rok 1599 Możrymowice („okolica” z lustracji powiatu szawdowskiego 1715 r.) nazwane są „połem”. Zob. *Opis dokumentów Wilenskiego Centralnego Archiwa drewnich aktowych книг*, wyp. V: *Akty Rossienskago zemskago suda za 1588—1600 gg.*, Wilna 1907, kol. 82 nr 104.

Na podstawie rejestru podymnego obszernego powiatu grodzieńskiego (wymienia przeszło 1200 szlachty), przekonujemy się o różnicach w strukturze własności ziemskiej między tym powiatem a innymi terenami objętymi znanymi nam taryfami⁵⁷. Jak nigdzie chyba indziej, w Grodzieńszczyźnie występowała licznie bardzo uboga szlachta. Struktura majątkowa tego terenu przypomina pobliskie Podlasie, Mazowsze lub ziemię łukowską. Bardzo często kilku szlachciców posiadało wspólnie 1 dym, a w niektórych zaściankach osiadłych było nawet po kilkudziesięciu właścicieli (Obuchowicze — 57 szlachty, wśród których około 30 nosiło nazwisko Obuchowskich). Szczególnie rozdrobniona własność występuje w parafii odelskiej, liczącej 157 dymów i 234 właścicieli. Jeśli odliczymy 38 dymów dwóch największych posiadaczy w tej parafii, otrzymamy przeciętną wielkość majątku równą nieco powyżej 1/2 dymu.

Z terenów Białorusi wschodniej posiadamy taryfę podymnego powiatu orszańskiego z 1717 r.⁵⁸. Niewielka różnica w liczbie dymów, mimo dużych strat wojennych, w stosunku do taryfy z 1690 r. wskazuje, że podstawą abjuraty był rejestr 1690 r., co zresztą potwierdza preambuła⁵⁹. Liczby dymów w wielkich majątnościach magnaockich położonych w powiecie orszańskim, niewiele odbiegają od wykazu 1690 r. Według podymnego z 1690 r. w sapieżyńskich Horach Horkach było 1200 dymów, a w 1717 — 1100; w Dąbrownie odpowiednio — 890 i 883; w Bychowie Starym — 697 i 697; w radziwiłłowskiej Kopysi — 743 i 735⁶⁰. Również nazwiska właścicieli majątków z taryfy 1717 r. wskazują, że mamy do czynienia z kopią taryfy 1690 r. w niewielkim tylko stopniu uaktualnioną.

W taryfach województw wileńskiego, trockiego i mińskiego, dymy ziemskie wymieniono według parafii⁶¹. Abjurata wileńska uwzględnia około 480 właścicieli szlacheckich w 22 parafiach. Oddzielnie potraktowano dość licznie osiadłych na tym terenie Tatarów (126 osób)⁶². Obejmuje ona — podobnie jak pozostałe taryfy — dobra duchowne i królewskie.

Taryfa trocka wymienia 429 właścicieli szlacheckich. Cechą charakterystyczną jest brak na tym terenie większej prywatnej własności ziemskiej. Wyjątkiem są Sejwy (160 dymów) oraz majątność Święte Jeziora (197 dymów)⁶³.

Rejestr podymnego województwa mińskiego zachował się w kopii sporządzonej z autentycznej taryfy 1690 r. Podobnie jak w wyżej przedstawionych spisach, szlachta mińska występuje według parafii. Rzuca się w oczy stosunkowo duża liczba szlachty półdymowej. Największymi majątnościami w Mińszczyźnie były: radziwiłłowski Kojdanów (423 dymy), a następnie Stołpce (161), Bakszty (150), Ihumeń (148), Mołodeczno (143) i Zastaw (140).

Przedstawione pokrótce źródła mogą służyć jako podstawa dla różnego typu badań historycznych, a także geograficzno-onomastycznych. Z tego też względu celowe jest możliwie szybkie ich opublikowanie.

⁵⁷ AGAD, BZał., nr 205, s. 34—44.

⁵⁸ AGAD, AR dz. II, t. 17, nr 2364.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ BPAN Kraków, rękps 377, t. I, s. 393; AGAD, AR dz. XXIII, t. 130 oraz tamże dz. II, t. 17, nr 2364.

⁶¹ AGAD, BZał., nr 205, k. 5v—6.

⁶² Tamże, k. 26v—29v.

⁶³ BPAN Kraków, rękps 6131.